

Finströmi kiriku karikas Ahvenamaal – täiendus Eesti keskaegsetele kullassepatöödele

ANU MÄND

Oponeerides 2010. aasta jaanuaris Turu ülikoolis Visa Immoneni doktoritööd, mis käsitleb Soome väärismetalltöid ajavahemikus 1200–1600, leidsin sellest ühe 15. sajandi armulauakarika pildi, mis meenutas väga Eesti hiliskeskaegseid karikaid. Nõu paikneb ühes Ahvenamaa maakirikus – Finströmis – ja on siiani jumalateenistusel kasutusel. Et aga see karikas on Soome jõudnud pärast 1600. aastat, siis Immonen seda oma dissertatsioonis pikemalt ei käsitle.¹ Kataloogikoitest võib siiski leida eseme kirjelduse.²

Soome keskaegsete kullassepatööde uurijad pole ka varem sellele karikale erilist tähelepanu osutanud, arvatavasti samal põhjusel mis Immonengi: ese on Soome sattunud alles uusajal ja pole kohalik töö, jäädes seega sealsete spetsialistide silmis „võõraks”.

Jättes esialgu kõrvale karika muud kaunistuselemendid, peatugem selle kõige intriigerivamal osal, nimelt jalale graveeritud alamsaksakeelsel pealiskirjal: *desse kelk hord der kerken tom gholdenberghe* („see karikas kuulub Goldenbergi kirikule”). Et nõul pole ei meistri- ega linnamärki, mis on 15. sajandit arvestades ka ootuspärane, on pealiskirjas nimetatud Goldenberg ainsaks viiteks karika pärimiskohale. Valdemar Nyman, kes avaldas 1944. aastal Finströmi karika kohta artikli, ning tema eeskujul Immonen, otsis Goldenbergi-nimelist kohta Saksamaalt ning arvas, et see pärineb Złotoryja linnast Alam-Sileesias (tänap Poolas), mis kandis kuni 1945. aastani nime Goldberg. Mõlemad autorid oletavad, et karikas rööviti seal Kolmekümneaastase sõja ajal (1618–1648), mil Rootsi väed linna rüüstasid, või siis Põhjasõja ajal (1700–1721), kui Goldberg jäi kuningas Karl XII vägede teele.³

1 V. Immonen, *Golden Moments: Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600*. (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae 16.) Vol. 1, Text. Turku: Society for Medieval Archaeology in Finland, 2009, lk 42 (alapeatükis „Objects omitted from the final analysis”). Olen Visale tänulik lahke loa eest Finströmi karikast kirjutada ja tema fotosid kasutada. Uurimistööd toetas sihtfinantseeritav teema SF0130019508.

2 V. Immonen, *Golden Moments*, vol. 2, Catalogue, lk 49–50.

3 V. Nyman, *Problem kring en nattvardskalk*. – *Äländsk Odling* 1944, lk 12; V. Immonen, *Golden Moments*, vol. 2, lk 49.

Minu arvates pole Złotoryja (ega ka ükski teine linn) karika päritolukohana siiski tõenäoline. Linnades asus mitu kirikut ja kabelit, mistõttu annetuse tegemise korral oli tavaks lisada esemele konkreetse pühakojaga nimi, s.t selle kaitsepühak või osutamine religioossele ordule.⁴ Näiteks oleks mõeldamatu, et mõnele Tallinna pühakojale kingitud karika kabjal leidunuks tekst „See karikas kuulub Tallinna kirikule”. Złotoryjas oli hiliskeskajal mitu pühakoda: Neitsi Maarja kihelkonnakirik, Püha Nikolause (praegu Püha Vaimu) kirik, frantsisklaste konvendi Püha Hedwigi kirik ja kaks seeki koos kabelitega.⁵ Ka kirjalikus asjaajamises täpsustati linnades asuvate pühakodade puhul alati, millise kirikuga oli tegemist.

Täiesti teistsugune praktika valitses maal asuvate (kihelkonna)kirikute suhtes: neid identifitseeriti kirjalikes allikates eelkõige kohanime järgi, kaitsepühaku nimetamine polnud selle kõrval oluline. (Vahemärkus: just sel põhjusel on keskajal ka Eesti kihelkonnakirikutest vaid üksikuid nimetatud koos kaitsepühakuga.) Soome uurijad ei ole tulnud selle peale, et Goldenbergi-nimeline koht asus ka Eestis. Tegemist on nimelt Järva-Madise kihelkonna keskaegse nimetusega. Sealne kirik püstitati uusimate arvamuste kohaselt oma praegusel kujul 15. sajandi alguses.⁶ Kirjalikes allikates esineb Goldenbergi kihelkonnakirik esmakordselt 1427. aastal, kui nimetatakse ka kirikhärrat.⁷ Koos kaitsepühaku evangelist Matteusega on kirikut mainitud alles 16. sajandi lõpukümnendil (kaitsepühaku järgi hakati kihelkonda nimetama uusajal).⁸ Pean karika pärinemist Järva-Madise kirikust palju tõenäolisemaks kui eelnimetatud Alam-Sileesia linnast.

Kuidas ja millal karikas aga Ahvenamaale sattus, jääb esialgu vaid oletuste pinnale. Eestit pole sajandite vältel laastanud just vähe sõdu ning sõdade käigus langesid pühakojad sageli rüüstamiste ohvriks. Väärismetallesemed olid aga igal ajastul ihaldatava saak. Nii mõnelgi Eesti keskaegsel hõbenõul on selja taga uskumatult värvikas saatus, mõeldagu kas või Tallinna dominiiklaste konvendi karikale aastast 1514, mis jõudis millalgi pärast reformatsiooni Haapsalu toomkirikusse, 18. sajandil Vormsi kirikusse, Teise maailmasõja ajal Rootsi ja aastal 2006 taas Tallinna, paiknedes praegu Rootsi-Mihkli kirikus.⁹ Nagu toodud näitestki selgub, ei vahetanud (keskaegsed) armulauanõud asupaika ainult kirikute rüüstamiste tõttu, vaid neid ka osteti-müüdi või viisid pastor või koguduse esindajad need teise riiki sõjapakku.

Ehkki Nyman ei teadnud, et Eestis asus Goldenbergi-nimeline koht, oletas ta ometi, et karikas võis Kolmekümneaastase sõja järel olla jõudnud Tallinna ja viidi siit

4 Vt näiteid: A. Mänd, Kirikute hõbevara: altariiristad keskaegsel Liivimaal. (Eesti kirikute sisustus 1.) Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 162–166, nr 11, 12, 13, 17, vrd nr 16.

5 <http://miasteria.pl/miejsce/Kosciol-NMP-Zlotoryja.html>,

<http://miasteria.pl/miejsce/Kosciol-Sw.-Mikolaja-Zlotoryja.html>,

<http://miasteria.pl/miejsce/Kosciol-Sw.-Jadwigi-Zlotoryja.html> (vaadatud 20. I 2011); Dzieje Złotoryi. Red.

R. Gladkiewicz. Złotoryja, Wrocław: Towarzystwo Miłośników Ziemi Złotoryjskiej, 1997, lk 57–63.

6 K. Markus, Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – Acta Historica Tallinnensia 2009, kd 14, lk 13.

7 Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch, Bd. 7. Hrsg. v. H. Hildebrand. Riga, Moskau: Deubner, 1881, nr 635.

15. sajandi II poolest ja 16. sajandist pärinevate Goldenbergi kihelkonna nimetamiste kohta vt K. Markus, Misjonär või mõisnik, lk 13, viide 60.

8 Est- und livländische Brieflade. T. 2, Schwedische und polnische Zeit. Bd. 1, Die Jahre 1561 bis 1650. Hrsg. v.

E. Pabst, R. von Toll. Reval: Kluge und Ströhm, 1861, nr 113; J. Kõpp, Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teel. [Stockholm]: Eesti vaimulik raamat, 1959, lk 32.

9 A. Mänd, Kirikute hõbevara, lk 89–90.

18. sajandi algul Ahvenamaale – nimelt Tallinnas tegutsenud pastori Edvard Nybecki kaudu, kellest sai hiljem pastor Finströmis.¹⁰ Edvard (Eduard) Johannis Nybeck (Nybäck) sündis 1671. aasta paiku Nyenis (Neevalinnas), 1688. aastal sai temast Turu toomkooli õpilane. 1696. aastal oli ta Narva triviaalkooli konrektor ning 1698. aasta maist tegutses pastorina Järvisaaris, põgenes 1703. aasta paiku sõja eest Soome. 1707. aastal kutsuti ta Tallinna Kaarli kirikus tegutseva soome koguduse pastoriks. Seda ametit pidas ta 1710. aastani, põgenes siis venelaste eest taas Soome. 1712. aastal on teda nimetatud pastorina Finströmi kirikus.¹¹ (Teistel andmetel oli 1713. aastal Finströmis pastoriks tema vanem vend Johannes, kel oli samuti side Eestiga – ta oli varem pidanud Narvas rootsi koguduse diakoni ametit.¹²) Et Nybeck on ainuke Eestis tegutsenud pastor, kelle karjäär jätkus Finströmis, tundub tõepoolest usutav, et just tema viis kõne all oleva karika Tallinnast lahkudes endaga kaasa. Tõestada pole seda paraku praeguste uurimisandmete juures võimalik, samuti pole teada, millal ja kuidas jõudis Järva-Madise kiriku keskaegne karikas Tallinna soome koguduse valdusse.

Nagu juba loo alguses mainitud, sarnaneb karikas vormi ja stiili poolest mitme Eestis (tõenäoliselt Tallinnas) valmistatud 15. sajandi teise poole karikaga. Samasugust kuuesiirulist jalga, mille ülemist serva kaunistavad rombide sees paiknevad ažuursed neliksiirud ja mille alumine serv on sile, võib kohata näiteks Harju-Jaani kiriku, Tallinna Niguliste kiriku, Haapsalu toomi ja Kiviloo linnuse karikal.¹³ Ühisjooni leidub ka pungise kujunduses: ehisraamaknaid meenutavad piklikud väljad, mis siin käänduvad kellaosuti liikumise suunas, ja rombikujulised nupukesed gooti minusklites tähtedega *i-h-e-s-v-s*. Kuuetahtulist tüvest kaunistab ülalpool pungist Neitsi Maarja nimi *m-a-r-i-a* (kuuendal tahul stiliseeritud lilleõis), allpool pungist aga *g-o-t-h-e-lf* (palve *got helf* – Jumal, avita). Karika kupa ei pärine keskajast, vaid on hiljem asendatud. Nõu on üleni kullatud, selle kõrgus on 20,8 cm, jala läbimõõt 15,1 cm ning kupa läbimõõt 12,0 cm.

Karika jalga ei ilmesta üksnes sirge tekstilindina kulgev pealiskiri, vaid selle alla on siirudele graveeritud veel ka taimemotiivid ja fantastilised elukad. Motiivid paiknevad vaheldumisi, s.t igale taimekujutisele järgneb loom. Kaks elukat on lahendatud identselt: nende koera meenutav pea on pööratud tagasi selja poole ja lõugade vahelt lahvatab tuleleek. Olendil on kaks küünistega jalga, tiivuline kere ja pikk saba. Kolmanda eluka pea on kujundatud eelmistega sarnaselt, ent kerel puuduvad tiivad ja tule purskamise asemel närib ta oma pikka saba. Visa Immonen pidas kahte esimesena kirjeldatud basiliskideks ja kolmandat koerataoliseks olevuseks.¹⁴ Ehkki fantastiliste loomade kujutamisel valitses keskajal suur mitmekesisus, ei saa karikal esinevaid olevusi siiski basiliskideks pidada, sest viimaste üheks omapäraks oli linnu-, enamasti kukenokk ning sageli oli elukal peas ka kukehari või kroon.¹⁵ Finströmi kiriku karikal

10 V. Nyman, Problem kring en nattvardskalk, lk 12; V. Immonen, Golden Moments, vol. 2, lk 49–50.

11 Y. Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1825. Võrguväljaanne 2005. Märksõna Edvard Nybeck. –<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkiloid.php?id=3686> (vaadatud 20. I 2011). Vt ka L. Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: [Aarma Maja OÜ], 2007, lk 199, nr 717.

12 L. Aarma, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk 199, nr 718.

13 A. Mänd, Kirikute hõbevara, lk 161–165, nr 9, 11, 12, 16.

14 V. Immonen, Golden Moments, vol. 2, lk 50.

15 Vt basiliskide kujutisi keskajal: The Medieval Bestiary: Animals in the Middle Ages. Ed. D. Badke. Victoria, 2008, märksõna *Basilisk* – <http://www.bestiary.ca/beasts/beast265.htm> (vaadatud 20. I 2011).

on aga kujutatud kolme lohet, kaht tiivulist võib nimetada ka lindloheks.¹⁶ Lohesid ei kohta keskaegsetel armuluanõudel eriti sageli, v.a Püha Jüri või Püha Margareeta atribuudina. Laiemas plaanis oli aga lohe hiliskeskajal populaarne apotroopne motiiv, mida kujutati nii sakraal- kui ka profaansfääris üleminekukohtade (portaalid, aknapalendid, käsikirjade servad jne) valvurina, s.t kaitseks deemonite ja teiste kurjade jõudude vastu.¹⁷ Mõelgem näiteks Tallinna dominiiklaste kiriku põhjapoolsema portaali talumile või Suurgildi saali piilarite kapiteelidele. Ilmselt oli ka Finströmi kiriku karikal kujutatud lohedel tõrjemaagiline funktsioon.

Stiliseeritud taimemotiivi kujutavatest siirudest esimesel keerduvad kaks sümmeetrilist lehte nende vahel asuva jämeda varre või posti suunas. Selle ülemine, rombiliseks viirutatud ots meenutab ohakanutti (või käbi), alumine on jäetud siledaks. Immoneni arvates võis siledaks jäetud pind olla mõeldud armuluanõudel sageli esineva pühitsusristikese (*signaculum*) jaoks, mis jäi aga mingil põhjusel lisamata.¹⁸ Ülejäänud kahel taimemotiiviga siirul on kaks lehte kujundatud lopsakamalt ja need kasvavad välja madalast vaasist. Lehtede vahel võib taas näha ohakanutti, seekord küll peenikese varre otsas. Ohakas oli keskaja kunstis üks Kristuse Passiooni sümbolitest¹⁹ – seega sobiv motiiv Lunastaja verd sisaldavale nõule. Graveeringute stiil on mõnevõrra kohmakas, jäädes teostuse tasemelt alla Saksamaa suuremate kunstikeskuste produktsioonile.²⁰

On äretult kahju, et teadmine selle karika olemasolust jõudis minuni alles pärast keskaegse Liivimaa kirikuriistu käsitleva monograafia „Kirikute hõbevara” ilmumist 2008. aastal. Arvestades seda, kui vähe on Eestist keskaegseid armuluanõusid säilinud või fotode järgi teada, olnuks Finströmi (Järva-Madise) kiriku karikas siinsele materjalile oluliseks lisanduseks. Samas äratub see õnnelik leid lootust, et välismaalt, eriti meiega ajalooliselt ja kultuuriliselt seotud riikidest, võib tulevikus veelgi selliseid esemeid päevavalgele tulla.²¹ Välistada ei saa sedagi, et mõni Teises maailmasõjas kadunuks jäänud karikas ilmub kunagi välja ka Eestimaa pinnal (näiteks pole ma kaotanud lootust kahe Niguliste kirikus paiknenud karika suhtes), ehkki teoreetiline võimalus kodumaisteks „leidudeks” on võrdlemisi väike.²²

16 Vt lohede kujutisi keskajal: The Medieval Bestiary, märksõna *Dragon* – <http://www.bestiary.ca/beasts/beast262.htm> (vaadatud 20. I 2011); R. Mellinkoff, *Averting Demons: The Protective Power of Medieval Visual Motifs and Themes*. Vol. 2. Los Angeles: Ruth Mellinkoff, 2004, ill I.1-2, I.6-9.

17 Vt R. Mellinkoff, *Averting Demons*, vol. 1, lk 60-61.

18 V. Immonen, *Golden Moments*, vol. 2, lk 50.

19 G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*. London, Oxford: Oxford University Press, 1977, lk 38.

20 Vrd J. M. Fritz, *Gestochene Bilder: Gravierungen auf deutschen Goldschmiedearbeiten der Spätgotik*. Köln, Graz: Böhlau, 1966.

21 Varausajast pärinevate leidude seas võib nimetada näiteks Soomes Juva kirikus asuvat karikat ja pateeni, mis valmistati 1594. aastal Riias ja mille annetajaks oli Võnnu (Cesise) komtuur Jürgen von Farensbarch. Vt V. Immonen, *Golden Moments*, vol. 2, lk 52-53.

22 Reet Rasti retsensioonis osutatud Jüri kiriku karikas (R. Rast, *Püha graal ja suudlustahvel. Uurimus keskaegse Liivimaa altaririistadest*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2010, kd 19 (1/2), lk 277), mille kujunduses esineb renessanslike motiivide kõrval ka nn järelegootika elemente, pärineb 16. sajandi lõpust.

1.

Finströmi kiriku karikas, mis tõenäoliselt kuulus Järva-Madise kirikule. 15. saj II pool. Kullatud hõbe.
Foto Visa Immonen.

Chalice of the Finström Church, which presumably belonged to the Järva-Madise church. 2nd half of the
15th c. Silver-gilt.

Photo by Visa Immonen.

2.
Kabja detail: tuld purskav tiivuline lohe.
Foto Visa Immonen.
Detail of the foot: a fire-breathing winged dragon.
Photo by Visa Immonen.

3.
Kabja detail: saba hammustav lohe.
Foto Visa Immonen.
Detail of the foot: a tail-biting dragon.
Photo by Visa Immonen.

4.

Pungis.
Foto Visa Immonen.
Knop (node).
Photo by Visa Immonen.

5.

Tüves ja pungis.
Foto Visa Immonen.
Stem and knob.
Photo by Visa Immonen.